

Hacıyeva Ülviyyə

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Etnoarxeologiya şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ALBAN AVTOKEFAL HƏVARI KİLSƏSİNDƏ DİNİ AYINLƏR, MƏRASİMLƏR VƏ SİTAYIŞ FORMALARI

Qafqazın, ümumiyyətlə, xristian dünyasının erkən kilsələrindən olan Alban Avtokefal Həvari kilsəsi tarixi Azərbaycanın ərazisində, şimalda Dərbənddən, cənubda Araz çayından, şərqdə Xəzər dənizindən və qərbdə Gürcüstanın (İveriya) sərhədlərinə (Xnarakt qalasına, İori və Alazani çaylarının yuxarı axarlarına, Kür–Xrami çayarası sahələrə) qədər uzanan Qafqaz Albaniyasında (e.ə. IV – eramızın VIII əsri) meydana gəlmişdir [Каланкатуйский, I, 3, c.3, 4, c. 5; Мамедова, 1986, c. 89, 121, 127–139, 143, 150–151; Мамедова, 2005, c. 247, 273].

Ölkədə xristianlığın yayılması həvarilər dövründə – həvari Varfolomey və Faddey, həvari Faddeyin şagirdi Yelisey tərəfindən Suriya dilində (Orta Arami dilinin bir dialekti) həyata keçirilirdi. I–III əsrlər ilk xristianların əzabla şəhid edilməsi ilə xarakterizə olunur [Каланкатуйский, I, 6, c. 6–7, 9, c.9, III, 23, c. 280; Услар, 1869, c. 2–24; Мамедова, 1986, c. 217; Мамедова, 2003, c. 3–5; Гаджиева, Мамедова, 2018, c. 110–119; Никоноров, 2005, c. 45, 52]. IV–VIII əsrlər isə xristianlığın rəsmi din olaraq təşəkkül etdiyi dövrdür. IV əsrdə Maarifləndirici Qriqori (Kəsariya (Qeysəridə) əl qoymuş parfiyalı) alban çarı Urnayr və onun zadəganlarını xaç suyuna salmış, sonra isə bütün Albaniya xristianlığı qəbul etmişdir [Каланкатуйский, I, 14, c. 26, 10, c. 11 III, 48, c. 218; Мамедова, 1986, c. 231; Тальберг, 1991, c. 119–120, 139]. Bu dövrdə alban əlifbası yaranmış (IV əsrin ortasında) [Каланкатуйский, I, 3, c.3], “İncil” və digər ruhani ədəbiyyat Suriya və yunan dilindən alban dilinə tərcümə edilmiş [Алексидзе, 2001, c. 39–40], Qafqaz Albaniyasında bütprəstliklə mübarizə aparılmış, V əsrdən başlayaraq çoxsaylı xristian alban məbədləri tikilmişdir. Həmçinin bu tarixi mərhələdə Aquen Kilsə Məclisi çağırılmış (488), eləcə də Arşakilər və Meh-

ranilər sülaləsindən olan alban hökmdarları Sasanilər və Bizans imperiyaları arasında baş verən hərbi münaqişələrin, hunların, xəzərlərin, ərəblərin hücumları fonunda Qafqaz Albaniyasının müstəqilliyinin qorunub saxlanması uğrunda mübarizə aparmışlar [Каланкатуйский, I, 17, c. 35–38, 41, 26, c. 65–69; Никоноров, 2005, c. 68, 96, 132].

Alban Həvari kilsəsində qəbul edilmiş və onun ümumxristian dünyası ilə konfessional əlaqələrini xarakterizə edən, eyni zamanda alban xristianların etnik xüsusiyyətlərini əks etdirən dini ayin, mərasim və sitayış formalarının tədqiqi də böyük maraq oyadır. Bu baxımdan, Aquen Kilsə Məclisinin qəbul etdiyi kanonlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin kanonlarda (488) keçirilməsinə icazə verilən və ya qadağa qoyulan kilsə ayinləri, kilsə vergiləri, iyereylərin üzərinə qoyulan öhdəliklər, ailə qurulması və ailə həyatı ilə bağlı qanunlar əks olunur, leş ətinə və qırx günlük pəhriz müddətində ətə qadağa qoyulur [Каланкатуйский, I, 26, c. 65–70; Мамедова, 2005, c. 565–591].

Tarixi məxəzlərdən məlum olur ki, Alban Həvari kilsəsində aşağıdakı dini ayinlər həyata keçirilirdi:

1. Xaçaçuran və əlqoyma ayinləri. Qafqaz Albaniyasının hökmdarı Urnayr və onun əyanlarının xaç suyuna salınma ayinini təsvir edən Kalankatuklu qeyd edir ki, onlar 40 gün pəhriz saxladılar və Üç Uqnuma iman gətirmələrinin əllinci günündə Maarifləndirici Qriqori tərəfindən *vaftiz olundular*. Bundan sonra Urnayr “bütün ayinləri öyrəndi və həvarilərin qanunlarına uyğun yerinə yetirirdi” [Каланкатуйский, I, 9, c. 10, 11, c. 13–15, 19].

Alban Həvari kilsəsindən məlumat verən tarixi mənbələrdə “əlqoyma” ayinindən də danışılır. Məhz bu ayin haqqında məlumata alban tarixçisi M.Kalan-

katuklunun "Albaniya tarixi" əsərində rast gəlirik. Alban tarixçisinin məlumatına görə, Urnayr müqəddəs Qriqoridən xahiş edirdi ki, nəvəsi Qriqorisi əlqoyma ayını vasitəsi ilə Qafqaz Albaniyasına katolikos təyin etsin. Habelə "Albaniyanın tarixi" əsərində Qafqaz Albaniyası və İveriyanın yepiskopluq mənəsinə layiq görülmüş Qriqorinin hər iki ölkədə insanları xristianlığa dəvət edən vaxtı "əlqoyma" ayını keçirməsindən, bununla da keşişlər təyin etməsindən danışılır [Каланкатуйский, I, 9, c. 10, 14, c. 27–28].

IV əsrin sonuna yaxın Alban Həvari kilsəsində kilsə iyerarxiyasının təşəkkülü prosesi başa çatdı. Bu kilsə iyerarxiyası yuxarıdan aşağıya doğru pilləli şəkildə belə təşəkkül tapmışdı: patriarx-katolikos, arxiyepiskop, mitropolit, yepiskop, keşişlər, dyakonlar, dyakon köməkçiləri, "İncil" və "Zəbur" oxuyanlar. Alban Həvari kilsəsinin sözügedən iyerarxiyası haqqında məlumat verən M. Kalankatuklu bunları qeyd edir: "Onlar birləşərək *əlqoyma mərasimi* ilə patriarxa, patriarx isə onların hamısına xeyir-dua verə bilərdilər" [Каланкатуйский, III, 48, c. 218].

Aquen Kilsə Məclisinin qəbul etdiyi qanunlarda da "əlqoyma" mərasimi ilə bağlı maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Həmin qanunlarda "əlqoyma" ayını üçün bu ödənişlər müəyyən edilmişdi: "Keşiş və ya dyakon təyin olunanda 4 drahma keşiş, 3 drahma dyakon olmaq üçün verilməlidir. Azat və hökmdar nəslindən olan adam isə mütləq drahma verməli, ömrü boyu öz əli ilə öz canı üçün bir yəhərli – qayıqlı at və ya nə bacarsa verməlidir. Əgər həmin şəxs bunu ömrü boyu verməzsə, o öləndən sonra bunu onun ailəsi etməlidir" [Каланкатуйский, I, 26, c. 66, III, 23, c. 280–283, 47, c. 216, 48, c. 219–220; Гош Мхитар, c. 6–10; Никоноров, 2005, c.179–182].

2. Dəfn mərasimi. Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə, alban katolikosu Qriqoris "özü ilə müqəddəs Zaxariyanın və şəhid Pantaleonun cəsədlərinin qalmış hissələrini götürərək" maskutlar ölkəsinə gedir və maskutlar çarı Sanatrुकun (Sanesanın) hüzuruna gəlir. Orada o, xristian həqiqətlərini yaymağa başlayır. Ancaq maskutlar Qriqorisi xam atın quyruğuna bağlayıb qətlə yetirir, cəsədini Vatnean adlı çölə atırlar (Dərbəndin cənubu). Daha sonra onun şagirdləri "cəsədi tapıb Haband vilayətinin Amaras şəhərinə gətirdilər və o, oradakı kilsənin şimal tərəfində yerləşən sovmədə əbədi rahatlığını tapdı. Bundan son-

ra Zaxariyanın müqəddəs qanını bir şüşəyə və şəhid Pantaleonun cəsədini o biri şüşəyə qoyub, bu şüşələri Qriqorinin müqəddəs *cəsədi ilə bir yerdə basdırdılar*" [Каланкатуйский, I, 14, c. 28–29; Бархударянц, I, c. 104–106].

Aquen Məclisinin qəbul etdiyi kanonlarda ölümlər üçün ağlamaq adəti qadağan olunur, habelə ölümləri yad etmək üçün il ərzində kilsə ayinlərinin keçirilməsi, kilsəyə ildə bir dəfə at və ya öküz, ya da mal-qara nəzir vermək tələbi müəyyən edilirdi [Каланкатуйский, I, 26, c. 66–67].

Alban knyazı Cavanşirin qətlindən sonra şair Davtak onun ölümünə ağrı həsr etmişdir. Həmin ağrı da bəndlər alban əlifbasına uyğun ardıcılıqda gəlir. Davtak Cavanşirin dəfn mərasimində ağsını məhz həmin ardıcılıqla oxumuşdur [Каланкатуйский, II, 35, c. 182–184].

XIII–XIX əsrlərdə Həsən Cəlal nəslindən olan alban katolikosları Albaniya katolikosatının yerləşdiyi Gəncəsər monastirində dəfn olunurdular [Гаджиева, 2018, c. 66–72].

3. Qafqaz Albaniyasında xristian məbədlərin tikintisi zamanı riyət olunan prinsip və ayinlər

Bütpərəst məbədlərin təqdis edilməsi

Buna nümunə olaraq, Kalankatuklu tərəfindən müqəddəs Yeliseyin Gis (Kış) kəndində bütpərəst məbədinin yerində təqdis ayinini yerinə yetirməsi barədə verilən məlumatı göstərmək olar. O, "burada kilsə tikir və qansız qurban verir. Bu yer Şərqin bütün kilsələri və şəhərlərinin başlanğıcıdır və biz şərqlilərə xristianlığın qəbul etdirilməsinin mənbəsidir" [Каланкатуйский, I, 6, c. 7, II, 42, c. 209; Гаджиева, Мамедова, 2018, c. 110–119].

Katolikoslar və çarlar tərəfindən kilsələrin, monastirlərin və sovmələrin tikintisi

Maarifləndirici Qriqori Albaniyada və İveriyada xristianlığı təbliğ edirdi və Haband vilayətində Amaras kilsəsinin təməlini qoymuşdu [Каланкатуйский, I, 14, c. 26–27]. Onun nəvəsi Qriqoris isə belə tanınırdı – "on beş yaşında ikən gənc Qriqoris Aqvaniyanın və İveriyanın yepiskopluq mənəsinə layiq görülmüşdü və oralara gedib, hər iki ölkədə xristianlığı təbliğ edir və bərqərar edir, şəhər və kəndlərdə kilsələr tikirdi" [Каланкатуйский, I, 14, c. 27–28].

V əsrdə alban çarı Mömin III Vaçaqan “İldə olan günlərin sayı miqdarında kilsə tikdirmişdi” [Каланкатуйский, III, 22, с. 276].

Xristian təbərrüklərinə, o cümlədən xristian müqəddəsləri və əzabkeşlərin cəsədlərinə sitayiş

Müqəddəs Qriqoris “İoannın atası, böyük baş keşiş və şəhid Zaxariyanın qanından, müqəddəs Pantaleonun cəsədindən (Nikomediya şəhərindən) təbərrük götürərək Albaniya məmləkətinin böyük Siri şəhərinə gətirdi, *burada kiçik kilsə tikdi, ehtiyatla təbərrükləri orada qoydu və müqəddəslərin yad edilməsi ayinini yerinə yetirməsi* üçün oraya bir iyerey təyin etdi” [Каланкатуйский, I, 14, с. 27–28].

Beləliklə, bu kilsənin tikintisi zamanı xristian təbərrüklərinə sitayiş ayini müəyyən edilmişdi. VII–XIX əsrlərə aid mənbələrdən belə məlum olur ki, albanlar bu təbərrükləri XIX əsrə qədər məqbərələrdə, gümüş xaçlarda, müqəddəslərin sağ əli formasındakı gümüş fiqurlarda və pəncərə formalı gümüş bəzək əşyalarında qoruyub saxlamış və onlara sitayiş etmişlər. XIX əsrin sonuna qədər gəlib çıxmış yeganə gümüş sərdabə Gəncəsər monastırında yerləşirdi [Бархударянц, I, с. 157]. Albanlar həm xristian dünyasının ümumi müqəddəslərinin, həm də alban xristian şəhidlərinin təbərrüklərinə (cəsədlərinə, cəsədlərinin qalıqlarına) sitayiş edirdilər.

Kalankatuklunun xəbər verdiyi kimi, alban çarı Vaçenin hakimiyyəti dövründə Siri şəhərinə basqın edən ərgəslər (ərgəzlər) öz dinlərindən dönmədiklərinə görə, müqəddəs Qriqorinin tikdirdiyi kilsədə iyerey vəzifəsini yerinə yetirən keşişin və onun sağirdinin başını kəsdilər. “Suriyalı keşişlər onların meyitlərini Haku kəndinə aparıb müqəddəs bir guşəyə qoydular və sonra *üzərində bir monastır tikdirdilər*”. Bu müqəddəs şəhidlər haqqında 30 il sonra, yəni alban çarı III Vaçaqan hakimiyyətə gələndə qədər heç kim heç nə bilmirdi [Каланкатуйский, I, 14, с. 30].

III Vaçaqan Qafqaz Albaniyasında bütperəstləri, cadugərləri, sehrbazları təqib etmiş, onların övladlarını isə açdığı məktəblərə vermişdi. “Hər dəfə çar öz kəndinə müqəddəslərin *xatirəsi naminə ayin keçir-*

mək üçün gələndə məktəbə baş çəkib cadugərlərin və bütperəst kahinlərin uşaqlarını ətrafına yığdı; bu uşaqların bəzilərinin əllərində kitablar və qrifel taxtaları olurdu; çar onlara əmr edirdi ki, hamı birdən ucadan oxusun” [Каланкатуйский, I, 14, с. 38, 41].

Alban Həvari kilsəsində vaftizçi Yəhyaya pərəstiş¹ – sitayiş xüsusilə güclü idi. Onun adına kilsə və monastırlar tikilir, bəzi məbədlərdə onun “qurumuş cəsədindən” hissələr saxlanılırdı. Məsələn, Gəncəsər monastırında “qızıl suyuna çəkilmiş gümüş sağ əl fiqurunda”, Şuşa şəhərindəki Müqəddəs Məryəm Ana kilsəsində “pəncərə formalı gümüş bəzək əşyada”, Qarabağ xanlığının Vərəndə mahalında olan bir sövmədə “kiçik və böyük gümüş xaçlarda”, XVII əsrdə Gəncə şəhərindəki vaftizçi Yəhya kilsəsində “gümüş sərda bəzək kiçik xaçda” vaftizçi Yəhyanın “qurumuş cəsədindən” hissələr qorunurdu [Бархударянц, I, с. 39–40, 154–156].

Həmçinin Qafqaz albanları arasında İsa Məsihin qardaşı Yaquba pərəstiş geniş yayılmışdı. Onun “cəsədindən” hissələr XIX əsrin sonuna qədər Gəncədəki vaftizçi Yəhya kilsəsində, Cəbrayıldakı vaftizçi Yəhya kilsəsində və Gəncəsər monastırındakı “qızıl suyuna çəkilmiş gümüş sağ əl fiqurunda” saxlanılırdı [Тальберг, 1991, с. 13–14, 20; Каланкатуйский, I, с. 46, 72, 156–157].

Bununla yanaşı, XIX əsrin sonuna qədər Şuşadakı Müqəddəs Məryəm Ana kilsəsində müqəddəs Varfolomeyin təbərrüku “pəncərə formalı gümüş bəzək əşyasında” və “orta ölçülü gümüş xaçda”, müqəddəs Andreyin təbərrüku “pəncərə formalı gümüş bəzək əşyasında”, Filipp, Foma və Lukanın təbərrükləri iki qırmızı xaçda, Faddeyin təbərrüku isə “gümüş xaçlarda” saxlanılırdı [Бархударянц, I, с. 130–131].

XIII əsrdə alban çarı Həsən Cəlalin hakimiyyəti dövründə Xaçendəki Vaçar şəhərini yaxınlığında “əzabla öldürülərək şəhid edilmiş ilk müqəddəslərdən olan **Stepannosun** (Stefanın) qəbri açılaraq cəsədinin qalıqları çıxarıldı. Çarın göstərişi ilə burada 1229-cu ildə müqəddəs Stepannos sövməsi, 1251-ci ildə isə onun adına kilsə tikildi [Каланкатуйский, I, 70, 74].

XIX əsrin sonuna qədər alban məbədlərində bu şəxslərin “təbərrükləri” qorunub saxlanılmışdır: Marifləndirici Qriqori – Şuşadakı kilsədə “pəncərə for-

¹ Библия, Матв. XI, 11, III, 1–17; Луки, I, 5–25, 57–80, III, 1–22, VII, 24–35; Марка, I, 1–11; Иоанна, I, 6–34

malı gümüş bəzək əşyasında" [Бархударянц, I, с. 87–90, 131; II, с. 278]; **müqəddəs Georgi** — üç yerdə (Gəncəsər monastırında, Gəncə və Şuşadakı kilsələrdə) [Бархударянц, I, с. 48, II, с. 225–226, 231].

Tarixi qaynaqlarda albanların ehtiramla yad etdikləri əzabkeşlərin adı çəkilir. Albanlar onların şərafinə xristian məbədləri ucaltmış və xaçdaş abidələri qurmuşlar. Belə şəxslər arasında müqəddəs İakov, alban knyazı Taquxi, bakirə Vskatel və Yegişe, 30 nəfərlik Aqistros alayı ilə birlikdə knyaz Feofil [Каланкатуйский, I, 30, с. 76–78; Бархударянц, примеч.13, 401], maskut çarı Sanesanın oğulları Moisey, Daniel və Yegiya ilə birlikdə onların 3870 tərəfdarı [Каланкатуйский, II, 5, с.91], Pir və Camal qardaşları, məzarı sonradan Göy İmam türbəsinə çevrilən və müsəlmanların sitayiş etdiyi (Bərdədəki İmamzadə türbəsi kimi) Gəncə sakini müqəddəs Xosrovun adlarını çəkmək mümkündür. [Бархударянц, примеч. 5, 105–107, 117, 307–308, 397].

XIX əsrin sonunda Qarabağın müxtəlif bölgələrində 80-dən çox naməlum xristian əzabkeşin dəfn olduğu [Бархударянц, I, с. 81, II, с. 207, 213] çoxsaylı ziyarətgahlar mövcud olmuşdur. Maraqlıdır ki, Vərəndə mahalındakı bir kilsədə "kiçik gümüş xaçda üç körpənin cəsədi" saxlanılırdı [Бархударянц, I, с. 107]. Alban zahidlərinin Xaçın, Parisos/Gədəbəy, Uti, Girdiman, Cəbrayıl, Vərəndə əyalətlərindəki sövmə, kilsə, monastır və mağaralarında yerləşən qəbirlər əsrlər boyu sitayiş edilən ziyarətgahlar olmuşdur [Бархударянц, I, с. 38, II, с. 250–251; Гаджиева, 2008, с. 130–138; Гаджиева, 2014, с. 36–43].

Müqəddəslərin adına kilsə və monastırların tikintisi

IV–XIX əsrlər ərzində Məryəm Ana kultu ən vacib sitayiş formalarından biri olmuşdur. Kalankatuklu V əsrdə Qüdsdə albanlar tərəfindən tikilmiş doqquz monastırın adını çəkir. Bunlar arasında David qülləsinin yaxınlığındakı Müqəddəs Məryəm Ana adına Partav monastırını, eləcə də müqəddəs Stefanın "cəsədinin" qalıqlarının saxlanıldığı Arsax monastırını göstərmək olar [Каланкатуйский, II, 52, с. 230]. Mənbələrdə verilən məlumatlara görə, alban monastırlarının bir qismi və Qarabağ kilsələrinin əksəriyyəti əsrlər

boyu, xüsusilə də, XIII–XVII əsrlərdə "Müqəddəs Məryəm Ana" və ya "Müqəddəs Bakirə Məryəm" adını daşıyırdı.

Səfəvi şahları başqa dinlərin nümayəndələrinə dözümlü münasibət göstərdiklərinə görə, XVII əsrdə Qarabağda alban xristian məbədlərinin tikintisi yənidən vüsət alır [Гаджиева, 2016, с. 105–112; Hacıyeva, 2016, p. 95–113]. Katolikos Yesayi Həsən Cəlalın verdiyi məlumatlara görə, "Şah Səfi hökmdarlığa gətirildi [Сефи I (1629–1642).–H.Ü.]. O, öz ölkəsini cəsarətlə və əmin-amanlıq şəraitində idarə edirdi. 1642-ci ildə dünyasını dəyişərkən o, taxtı kiçik Şah Abbasa", yəni II Abbasa (1642–1666) miras qoydu. "Onun hakimiyyəti dövründə talan edilmiş bütün yaşayış məskənləri yenidən tikildi... hər yerdə kilsələr, monastırlar və kilsə iqamətgahları bərqərar edildi... xüsusilə də, patriarx Filippusun, alban katolikosu Petrosun vaxtında..." [Петрос (Петр IV) (1653–1675).–H.Ü.] [Хасанджалалян Есаи, II, с. 17–18]. II Şah Abbasın 1666-cı ildə ölümündən sonra Səfəvi taxt-tacına onun oğlu I Süleyman (II Səfi) keçdi. I Süleymanın 1666–1694-cü illər ərzində davam edən hakimiyyəti zamanı bərpa edilən məskənlərin sayı daha da çoxaldı, habelə əmin-amanlıq, ədalət və qanunun aliliyi bərqərar oldu. Onun hər əməli xoş niyyətə əsaslanırdı [Хасанджалалян Есаи, II, с. 18]. Onun oğlu şah I Sultan Hüseynin (1694–1722) hakimiyyəti dövründə isə konfessional siyasət bir qədər sərtləşdi.

XIX əsrin sonuna qədər Qarabağda XI–XVII əsrlərdə Müqəddəs Məryəm Ana adına təqdis edilən 11 alban monastırı mövcud olmuşdur [Каланкатуйский, I, 9, с. 98, 367]:

1) Xaçın mahalında alban katolikosu Qriqorinin patriarxatlığı dövründə 1183-cü ildə Müqəddəs Bakirə Məryəm monastırı tikilmişdir [Бархударянц, I, с. 169–170];

2) XIII əsrdə alban knyazı Həsən Cəlalın zövcəsi tərəfindən alban zadəganlarının köməyi ilə Həsəriz kəndində (Kəlbəcər rayonu) Müqəddəs Məryəm Ana adına məbəd tikilmişdir [Бархударянц, примеч. 27, 404];

3) XIII əsrdə Parisos mahalında Gəncəsərdən sonra ikinci ən böyük monastır tikilmişdir [Бархударянц, II, с. 328–329];

4) Şuşa şəhərində 1816-cı ildə Müqəddəs Bakirə Məryəm adına qadın monastırı tikilmişdir [Бархударянц, I, с. 133];

5) Qoş–Mxitar monastırındakı epiqrafika buna dəlalət edir ki, alban xaçen knyazı Həsən və Mama xatunun övladları, alban knyazı Vaxtanq (Yuxarı Xaçenin hökmdarı) [Гош Мхитар, примеч.93, с. 32] və onun qardaşları Kusti–Kave mahalındakı Qoşa–Vəng kəndində Müqəddəs Məryəm Ana şərəfinə monastırın tikintisinə köməklik göstərirdilər: “Tikinti 640-cı ildə (1191) Səlahəddinin Qüdsü tutmasından 4 il sonra başlamış, bir il ərzində başa çatdırılmışdır”. Sonra onu “Qanunnamə”nin 1130–1162-ci illər ərzində cərəyan edən hadisələri təsvir edən “Alban salnaməsi”nin müəllifi, “Xaçen knyazı Vaxtanqın və onun yaxınlarının köməkliyi ilə bu monastırın əsasını qoymuş və elə oradaca vəfat etmiş” [Гош Мхитар, предисл., с. 6–7] Mxitar Qoşun şərəfinə “Qoş–Mxitar monastırı” adlandırmağa başladılar [Бархударянц, II, с. 348];

6) Zave/Qazax (Poqos–Kilis kəndi yaxınlığında XIII əsrdə növbəti iki hissədən ibarət Coxtak–vəng monastırı tikilmişdir: şərq tərəfdə – Müqəddəs Qriqori adına və qərb tərəfdə – Müqəddəs Məryəm Ana adına [Бархударянц, II, с. 358–359];

7) Zave/Qazax mahalında üç monastır kompleksi yerləşirdi ki, onlardan biri Müqəddəs Məryəm Ananın (1071) şərəfinə tikilmişdi [Бархударянц, примеч. 63, 413];

8) XIII əsrdə Zave/Qazax mahalında üslubca və memarlıq baxımından Gəncəsər məbədinə bənzəyən, iki monastırdan ibarət Makara monastır kompleksinin əsası qoyulmuşdu. Bunlardan birincisi Müqəddəs Məryəm Ana adına idi [Бархударянц, примеч. 64, 413; II, с. 365–367];

9) Qardman mahalında – Müqəddəs Məryəm Ana monastırı [Бархударянц, II, с. 289].

10) Parisos mahalının Böyük Qaramurad kəndində 1701-ci ildə Müqəddəs Məryəm Ananın şərəfinə qadın monastırı tikilmişdir (Arants Qaramuradlı sövməsi) [Бархударянц, II, с. 337];

11) Zave/Qazax mahalında (Yeni Koxb kəndi yaxınlığında) Müqəddəs Məryəm Ana monastırı yerləşirdi [Бархударянц, II, с. 374–375].

Barxudaryantsın verdiyi məlumata görə, XIX əsrin sonunda Qarabağda əvvəlki əsrlərdə tikilmiş Müqəddəs Məryəm Ana və ya Müqəddəs Bakirə Məryəm adına tikilərək təqdis edilmiş təxminən 120 alban kilsəsi və sövməsi var idi [Бархударянц, I, с. 98, II, с. 367]. VIII–XIX əsrlərə aid mənbələrə görə, albanlar xaç formalı abidələrin üzərində körpə İsanı qucağın-

da tutan Müqəddəs Məryəm Ana fiquru yonurdular. Bu təsviri heyvan başları, Günəş və quş təsvirləri əhatə edirdi [Бархударянц, II, с. 88–389]. Alban Kilsəsində kilsə bayramları arasında Müqəddəs Məryəm Ana bayramı xüsusi yer tuturdu [Бархударянц, II, с. 285, 343, 345]. Bəzi mənbələrdə müsəlmanların da Müqəddəs Məryəm Ana adına monastırları və kilsələri ziyarət etdiyi qeyd olunur.

Əsrlər boyu **Maarifləndirici Qriqorinin** adına 10-dan çox kilsə tikilmişdir [Бархударянц, с. 33, 64, 68; II, 252, 272–278, 299–300]. Bunlara misal olaraq, Bərdədə yerləşən, sonradan İmamzadə ziyarətgahına çevrilmiş kilsəni göstərmək olar [Бархударянц, I, с. 33–35, 396], [Бархударянц, II, с. 266–268, 345]. Bundan başqa, 6 monastır tikilmişdir (Zave mahalında/Qazaxda XI–XIII əsrlərə aid 3 monastırdan ibarət Aqarsin monastır kompleksi, monastırlardan biri Müqəddəs Qriqori adına; Coxtak–vəng – biri Müqəddəs Qriqori adına olmaqla, iki monastır; 3 monastırdan ibarət Qoş–Mxitar kompleksində (XII əsr, Kusti/Kave mahalı) monastırlardan biri Müqəddəs Qriqori adına; XVII–XVIII əsrlərdə biri Qardmanda, ikisi Vərənddə olmaqla üç qadın monastırı).

Qardmanda, Pandalion/Pand dağının zirvəsində albanlar **Pantaleonun** adına monastır tikmişdilər [Бархударянц, I, с. 46, 131, 157, 283–284–285, 289; Гаджиева, 2017, с. 109–117].

Alban Kilsəsi tarixində hələ orta əsrlərdə formalaşmış **müqəddəs Georgiyə** sitayiş Qarabağın xristian alban əhalisi arasında əsrlər boyu davam etmiş, XIX əsrin sonuna qədər qorunub saxlanmışdır. Bütün alban kilsələrinə verilən adların siyahısını təhlil edərkən müqəddəs Georgiyə sitayişə üstünlük verildiyini qeyd etmək lazımdır. Kilsələrin, xüsusilə də XVII əsrə aid kilsələrin üstünlük təşkil edən hissəsi onun adını daşıyırdı. XIX əsrin sonunda Qarabağın Cəbrayıl, Vərəndə və Xaçen mahallarında XIII–XVIII əsrlərdə ilk xristian şəhidlərindən olan **Stepannosun/Stefanın** adına tikilmiş iki monastır və 7 kilsə hələ də qalırdı [Бархударянц, I, с. 70, 74].

Müqəddəs təberrüklərin əldə edilməsi ilə bağlı ayin və mərasimlər

Müqəddəs Yeliseyin cəsədinin qalıqlarının əldə edilməsi ilə əlaqədar olaraq, M.Kalankatuklu xəbər

verir ki, dəstə ilə Qomenk adlanan (indiki Bum kəndi) yerdəki xəndəyə gələn xristianlar burada bir yığın sümük görürlər. Onlar sümükləri bir yerə yığır və *bütün gecə ibadət edirlər*. "Səhərə yaxın bərk zəlzələ oldu, çöl tərəfdən sərt külək əsdi, sümükləri o tərəfə-bu tərəfə səpələdi və həmin yerdə ancaq həvarinin sümükləri qaldı". Elə bu an Stepannos adlı iyerey sümüklərin içindən kəlləni oğurlayıb ata minir və öz Urekan kəndinə (Qarabağın dağlıq hissəsinə) aparır. Sonra həmin kənddə Urekvəng/Qlxovəng monastırının əsası qoyulur. Buna görə də, Yeliseyin cəsədinin qalıqları Urekan kəndinə gətirilir. Sonradan təberrüklər oradan Ners–Mirx/Cürviştik müqəddəs qardaşlığına, daha sonra isə xYürek və ya xOrek monastırına aparılır. XIX əsrin sonunda müqəddəs Yeliseyin qolunun bir hissəsi Qardmandakı "Naxatak" (şəhid) sövməsində "qiymətli daşlarla bəzədilmiş xaçda" saxlanırdı. Burada XVII əsrdə onun adına Yeqnasar monastırı tikilmişdi [Каланкатуйский, I, 7, с. 7; Бархударянц, II, с. 241–242, 277, 279, примеч.33, 405; Гаджиева, Мамедова, 2018, с. 110–119].

Alban çarı III Vaçaqan Alban Kilsəsini müqəddəs təberrüklərlə zənginləşdirməyə can atırdı və buna görə də onların axtarışı ilə məşğul olurdu. Kalankatuklu bu axtarışın necə aparıldığını və təberrüklər əldə edildikdən sonra keçirilən mərasimləri ətraflı təsvir edir. Qeyd edildiyi kimi, müqəddəs Qriqori müqəddəs Zaxariyanın və Pantaleonun qaxmış cəsədlərini Siri şəhərindəki kilsəyə qoymuşdu. Onları tapmaq üçün Siri şəhərinin valisi və üç iyereyi *xaç çəkərək* kilsəyə girdilər, *üç dəfə Zəbur surələri oxudular və səhərə qədər dua etdilər*. Səhər isə onlar təberrükləri yazıyla "Mən, Qriqoris, müqəddəslər Zaxariya, İoan və Pantaleonu bura gətirdim" tapdılar. Onlar cəsədləri götürüb *yudular və sonra da müqəddəs yağla sürtdülər*. Siri şəhərinin valisi təberrüklərin olduğu qabı öz möhürü ilə möhürlədi və çar Vaçaqana göndərdi. Çar yepiskopları, rahibləri və zahidləri çağıraraq *müqəddəslər naminə ayini* yerinə yetirdi, kasıblara səxavətlə sədəqə payladı, iyereylərə və yepiskoplara gözəl paltarlar verdi və sarayının iyereyi Manaseyi digər xadimlərlə birlikdə müqəddəs şəhidlərin cəsədlərini gətirməyə göndərdi. Müqəddəs cəsədlər olan yerədək çar və çariça piyada, onların arxasınca isə xadimlər gedirdilər və bunların hamısını İsa Xaçı, buxur və çoxlu gül-çiçəklə hesabsız adam müşayiət edirdi. Çar dini mahnılar oxuyaraq xeyir-dua verirdi. Müqəddəs

dəslərin cəsədi olan qutunu çarın əmri ilə qiymətsiz libaslar, qızıl, gümüş və qaş-daşla bəzədilər. Çar əmr etdi ki, taxtadan bir səcdəgah düzəldib onu qırmızı xəzə və ağ kətana sarınsınlar. İçərisində isə müqəddəslərin cəsədləri və müqəddəs kitablar yerləşdirilməli idi. Albaniyanın xanım sahibəsi Şuşanik isə öz hesabına həmin səcdəgahın üstündə böyük əlvan qırmızı xəzdən olan çadır qurdurdu. Çar, kilsə xadimləri və xalqın bir çox nümayəndəsi çadırdı idi. Bu çadır istidə sərinlik verir, yağışda rütubətdən qoruyurdu. Şuşanik çadırın çevrəsinə kətandan örtük (pərdə) saldırdı. Çar və əyanları müqəddəs təberrüklər olan xaçın önündə kilsə ayinləri keçirilərkən pərdənin arxasındakı sahəyə keçirdi. Vaçaqan ondan sonra özü ilə müqəddəslərin cəsədlərini gəzdirdiyinə görə, onlar üçün gözəl təxti-rəvan düzəldirib gözəl ağ parçaya sarıtdı və üzərinə qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş xaç asdırdı. Bu xaçın üzərinə çar Vaçaqanın adı həkk olunmuşdu. O, çoxlu hədiyyə payladı (al-əlvan parçalar, xaç təsvirləri). Çarın əmri ilə onun tövləsindən ən sevdiyi ağ rəngli atları seçib quyruqlarını qırmızı boya ilə rəngləyirdilər. Təxti-rəvana xidmət üçün qulluqçular təyin olundu. "İncil", "Əhdi-Ətiq" və digər kitablar üçün xüsusi araba düzəldildi və müqəddəslərin çadırını daşımaları üçün arabaya ağ buğalar qoşuldu. Çar sarayında *müqəddəslərin cəsədlərinə sitayiş ayinlərinin keçirilməsi üçün* çox sayda iyerey, dyakon, qiraətçi, Zəbur surələri oxuyanlar xidmət göstərirdi. Çarın düşərgəsi yerini dəyişdirəndə qabaqda müqəddəslərin ağ kətana sarınmış və üstündə qızıl xaçla çarın tacı qoyulmuş təxti-rəvan gedirdi. Ağ atların üstündə rəngarəng parçalar parıldayırdı, onların qırmızı quyruqları parçalarla bəzədilirdi və hər bir atın yalına çarın tacları qoyulmuşdu. Təxti-rəvanın önündə və arxasında əllərində xaç olan keşişlər gedirdi və onlar Zəbur surələrini oxuyurdular. Onların ardınca çadır və çarın drujinası gedirdi. Onlar düşərgə salanda, birinci növbədə, xaçın üstündə olan al-əlvan çadırı qurur, onun da üzərinə böyük ağ çadır salırdılar. Bundan sonra çadıra buxurun ətri altında olan müqəddəsləri gətirirdilər. Sonra isə çarın çadırını qururdular. Çar, çariça və bütün əyanları ilə birlikdə müqəddəslərin şərəfinə səhər və axşam dualar edir, onları tərifləyirdilər. Çar hər dəfə nahar edəndə əmr edirdi ki, çarın masası yanına əlavə əla çar yeməkləri ilə dolu iki böyük gümüş masa qoysunlar. Dyakon çara verilən yeməklərdən bir qədərini götürüb həmin

iki gümüş masaya qoyurdu. Çar yeməyi bitəndən sonra keşiş həmin yeməkləri kasıblara paylayırdı. Hər bazar günü, dini mərasimlər zamanı çar Vaçaqanın, onun zövcəsinin və bütün camaatın hüzurunda "İncil" kəlamları oxunurdu [Каланкатуйский, I, 19, с. 42–47].

XIX əsrə qədər albanlar Gəncəsər monastırında "büllur haçın içində **Zaxariya** peyğəmbərin qanını" [Бархударянц, I, с. 154]; Gəncənin kafolik vaftizçi İoann kilsəsində "qızıl suyuna çəkilmiş gümüş haçda", Vərəndə mahalındakı Müqəddəs Məryəm Ana kilsəsində (XVII əsr) "rəncərə formasındakı gümüş bəzək əşyasında (Avetaranots şəhərciyi), Haçəndə Qandzasar monastırındakı "gümüş haçda" müqəddəs **Pantaleonun** cəsədinin 4 qalığını saxlayırdılar [Бархударянц, I, с. 46, 131, 157, 283–284–285, 289; Гаджиева, 2017, с. 109–117].

Kalankatuklu müqəddəs Qriqorisin cəsədinin III Vaçaqan tərəfindən əldə edilməsi ilə bağlı mərasim haqqında maraqlı məlumat verir. Müqəddəs Qriqorisin qaxmış cəsədini Amaras kilsəsində tapa bilmək üçün III Vaçaqan bütün yepiskoplara, iyereylərə, zahidlərə və bütün kilsə qardaşlığına fərman göndərərək, onların müqəddəslərə *ibadətə və pəhriz saxlamağa başlamasını* tələb etdi. Çarın fərmanını alan bütün yepiskoplar, keşişlər, rahiblər və kilsə xadimləri birlikdə haç təsviri götürərək, çarın Dyutakan adlı kəndində toplaşdılar. *Üç gün bu kənddə müqəddəslərin xatirəsinə ayinlər yerinə yetirirlər.* Mərasim vaxtı çar ətrafındakı bütün kilsə xadimlərinə hörmət əlaməti olaraq ayaq üstə dururdu. Həmin günlərdə Vaçaqan, həmçinin müqəddəs Qriqori Maarifləndiricinin, habelə iyerey Matvey tərəfindən Arsax vilayətinin Doraqaç kəndinə gətirilmiş şəhidlər Ripsime və Qayananın cəsədlərini də tapa bildi. Bütün təbərriklər Dyutakan kəndinə gəlib çatdıqda çar, çariça, onun zövcəsi, yepiskoplar və onları müşayiət edən saysız-hesabsız kilsə xadimləri qarşılaşmağa çıxdılar. Onlar xorlara və dəstələrə bölünürdü və hər dəstənin öz müqəddəs, "İncil" qədər hörmət göstərilən kilsə bayrağı vardı. Çox sayda haçlar və müxtəlif rəsmlər, təsvirlər parıldayırdı; hər xoru buxur tüstüsü bürümüşdü və hər dəstədən buxur qoxusu yayılırdı; hər yandan fasiləsiz oxunan Zəbur surələrinin, dini mahnıların səsi gəlirdi. Bundan sonra çar özü ilə bütün müqəddəs kilsə camaatını aparıb əmr etdi ki, yepiskoplar, iyereylər, dyakonlar, zahidlər, bütün kilsə qardaşlığı xadimlərlə birlikdə, dəstə-dəstə haçları və "İncil"ləri ilə birlikdə onun arxasınca gəlsinlər. Qəndil-

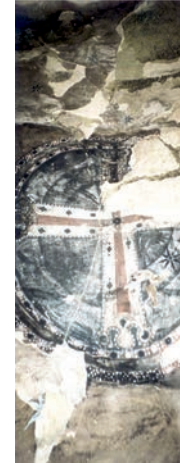
lərdə buxur yandırılırdı. Çarın özünü saray iyereyləri və xadimləri dövrəyə almışdılar. Onlar müqəddəslərin (Zaxariya, Pantaleon, İoan, Qriqori, Ripsime, Qayane) cəsədlərini müxtəlif çar libaslarına sarıyır, sonra da buxur və müxtəlif ətirli güllərlə birlikdə müqəddəslərin daxildən al-əlvan xəzlə və ağ kətanla üzü çəkilmiş və üzəri qaş-daşla bəzənmiş qızıl haçı olan təxti-rəvanına qoyurdular. Atların yalları və quyruqları çələnglərlə bəzədilirdi. Təxti-rəvanın önündə və arxasında əllərində haç olan çoxlu saray xadimi gedirdi. Çarın özü də təxti-rəvanın yanında gedir, başqaları ilə birlikdə Zəbur surələrini oxuyurdu. Yepiskoplar və başqa kilsə xadimləri dəstələrlə təxti-rəvanın hər küncündə gedir, Zəbur surələrini oxuyurdular. Bütün bu kütlə Dyutakan kəndindən Amaras kilsəsinə gedirdi. Vaçaqanın əmri ilə *axşama qədər bir şey yemənilər, gecə-gündüz dua etdilər.*

Darahıç (Karueç) kəndində Vaçaqan xalqla birlikdə *səhər ibadətini yerinə yetirdi. "Müxtəlif dillərdə oxunan duaların səsi o qədər izdihamlı idi ki, sanki yerin özü bu duaları şirin səslə oxuyurdu; haçların çoxluğundan, açılmış müxtəlif bayraqların rəngarəngliyindən, haçların üstündəki qızıl, gümüş və qiymətli daşların parıltısından.* Bu əzəmətli xristianlar nümayişinin ortasında üstündə ağ rəngli, ağ atların belində və qızıl, qiymətli daşlarla bəzədilmiş haçı və gözəl çələngi olan müqəddəslərin təxti-rəvanı gedirdi". Bu vaxt Amarasda yepiskop yox idi və ancaq kənd monastırının iyereyləri və ağsaqqalları vardı. Səhərə qədər hamı dua etdi, sonra səhər ibadətini yerinə yetirdi və müəyyən olunmuş dəfn yerinə çatdılar. Həmin yer üzərində çarın çadırını qurdular. Çadırın ətrafına pərdə asıldı və bütün yepiskoplarla onların şagirdləri pərdənin arxasına keçdi. Haçlar arxidyakonlarda, buxur ladanları isə saray xadimlərinin əlində idi. Çar və çariça hamı ilə birlikdə təbəkürü axtarmağa başladılar. Müqəddəs Qriqorisin təberrükünü əldə etdikdən sonra Vaçaqan onu qiymətli çar qablarına qoydu. Zaxariyanın qanı və Pantaleonun cəsədinin qalıqları olan şüşələr də (müqəddəs Qriqoris maskutların ölkəsinə gedərkən onları özü ilə götürmüşdü) elə oradan tapıldı. *Axşama qədər xalqa xeyir-dua verdilər. Ertəsi gün çar əmr etdi ki, onun silahını gətirsinlər. Cəsədi çaxırla yuyub silahların üstünə qoydular.* Çar hər yepiskopa müqəddəs cəsədin bir parçasını verdi ki, onlar da onu öz kilsələri arasında bölüşdürsünlər. Cəsədin böyük hissəsini isə Amarasda saxladı. Qalan hissəsini isə möhürləyib özündə saxladı. *Vaçaqan*

həmin yerdə müqəddəs Qriqoris sövməsinin tikilməsini əmr etdi. Dördüncü günün səhər saatlarında bütün kütlə Amarası tərk etdi. Vaçaqan eyni yolla geri qayıtdı və onun şəxsi əzəməti üstündə görüldüyü yolu olduğundan daha da qəşəng etmişdi. O, xalqla birlikdə piyada gedirdi. Bu nümayiş haqqında xəbərlər bütün ölkəyə yayıldıqdan sonra Uti vilayətində hər kənddə əhali xaçlarla, buxur və gül-çiçəklə müqəddəslərin qabağına çıxırdı. Beləliklə, onlar çarın öz mülkü olan Dyutakan kəndinə gəlib çıxdılar. Burada çar əmr etdi ki, müqəddəslərin cəsədlərinə bahalı və ətirli yağlar sürsünlər. Onların saxlanması üçün Dyutakanda Pantaleon adına sövmə tikildi. Çar müqəddəslərin cəsədlərinə xidmət etmək üçün iyereylər, dyakonlar və xadimlər təyin etdikdən sonra, hər üç gündən bir iki *müqəddəsin də yad edilməsi üçün ayın yerinə* yetirirdi [Каланкатуйский, I, 20–23, c. 47–63].

XIX əsrin sonuna qədər müqəddəs Qriqorisin cəsədinin qalıqları dörd yerdə saxlanılırdı (Vərəndə mahalında Müqəddəs Qriqoris kilsəsində (XVII əsr), Amaras monastırında qızıl suyuna çəkilmiş, qiymətli daşlar və qaşlı üzüklərlə bəzədilmiş, üzərində "Albaniya patriarxı Müqəddəs Qriqorisin sağ əli" yazısı olan gümüş sağ əl fiqurunda, Şuşadakı kilsədə və Xaçenin Qandzasar monastırında qızıl suyuna çəkilmiş iki gümüş sağ əl fiqurunda) [Бархударянц, I, c. 96–98, 104, 128, 156].

VI–XIX əsrlər boyu Alban Həvari kilsəsi "həyat ağacı"nın *İsanın xaçının* beş hissəsini özündə saxlamışdır. İlk iki hissəni Albaniyaya V əsrdə Yerusəlim məbədinə iki dəfə ziyarət etmiş və bütün müqəddəs yerlərdən təbərrüklərlə qayıdan ilk alban zəvvarlar gətirmişdi. Uti vilayətində bütperəstlərin təqibinə məruz qaldıqda onlar Gis məskəni yaxınlığında həmin hissələri bir kiota qoyub yerə basdırdılar. Sonralar burada *dördbucaqlı sövmə tikildi və həmin sövmə sonradan xaçın zərrəciyi üzərində tikilən "Kiş kəndinin qədim kilsəsi deyə adlandırılan"* kilsə üçün əsas oldu. Burada müqəddəslərin *xatirəsini yad etmək üçün* hər il ayın yerinə yetirilirdi [Каланкатуйский, I, 27, c. 70–71; II, 33, c. 174; 28, c. 71–76]. VII əsrdə Mehranilər sülaləsindən olan böyük Albaniya knyazı Cavanşirin hakimiyyəti dövründə 683–684-cü illərdə alban ruhaniləri "həyat ağacı"nın zərrəciklərini tapmışdılar. Kalankatuklu xəbər verir ki, təbərrüklərin axtarışında Mets-koqmants və Mets-urants yepiskopları, iyereylər, arxidyakonlar, ruhanilər və zadəganlarla birlikdə ətraf kəndlərin çox sayda sakinləri də iştirak edirdilər. Elan olundu ki, hamı *üç gün pəhriz saxlasın və ibadət etsin.* Bunları Mets-irants mahalında yerinə yetirdikdən sonra Trtu (Tərtər) çayının sahilində, taxta sövmədə, səcdəgahın altında içində təbərrüklər olan iki gümüş sandıqçaya rast gəldilər. Təbərrüklər təntənəli surətdə *təqdis edildi və saxlanmaları üçün Qlxovəng monastırı ilə Uti vilayətindəki Kiş kəndinin kilsəsinə yerləşdirildi* [Каланкатуйский II, 33, c. 177, 29, c. 164–169]. Ərəblər, İran və Bizans imperiyası arasında mübarizə ilə səciyyələnən mürəkkəb siyasi şəraitdə Cavanşir [645–660-cı illər arasında – H.Ü.] himayə üçün Bizans imperatoru Konstantinə (II Konstanta) (641–668) [Каланкатуйский, II, 10, c. 99] müraciət etməli oldu və bu məqsədlə məktub yazaraq ondan bu "uzaq xalqı" öz himayəsinə götürməyi xahiş etdi [Каланкатуйский, II, 20, c. 145]. Müraciətə cavab olaraq imperator müvafiq fərmanla birlikdə "həyat ağacı"nın iki zərrəcini göndərdi [Каланкатуйский, II, 20, c. 145–151; 21, c. 145–46; 22, c. 147–148]. Bunların qorunub saxlanması üçün Qardman qalasında *kilsə tikildi. "Həyat ağacı"nın bir hissəsini də Alban*

Alban xaçının Roma Papası II İohann Pavela təqdimatı. 2002-ci il

Kilsəsinə 711-ci ildə Bizans imperatoru Bardan-Filippik (711–713) vermişdi [Каланкатуйский, I, 12, с. 253–254; 23, с. 282]. XIX əsrə qədər – uzun əsrlər boyu bu təberrüklər dörd alban kilsəsində və bir sövmədə saxlanılmışdır: dörd gümüş xaçın və pəncərə formalı bir gümüş bəzək əşyasının içində [Бархударянц, I, с. 30, 72, 89, 131, 277].

705-ci ildə ərəb istilasından sonra Albaniya dövlətçiliyi ləğv oldu. VIII–XIX əsrlərdə Albaniya Kilsəsinin konfessional fəaliyyəti qalan alban xristian əhalinin keçmiş Albaniya dövlətinin ərazisində meydana gələn feodal dövlətlərin (Sünik çarlığı – IX–XII əsrlər; Arsax-Xaçen çarlığı – XII–XV əsrlər; XV–XIX əsrlərdə feodal knyazlıqlar–məlikliklər) tərkibində birləşdirilməsi ilə nəticələnmişdir [Гандзакеци Киракос, 1946; Сюнийский Степаннос, 1861; Каланкатуйский, III, 21, с. 273; Мамедова, 1986, с. 236–237; Мамедова, 2002, с. 70–73; Гаджиева, 2004, с. 59; Мамедова, 2005, с. 523, 540–565].

VII–XIX əsrlərə aid müəlliflərə (Kalankatuklu, Qandzaklı Kirakos, Sünikli Stepannos, Yesai Həsən Cəlal, Makar Barxudaryants) görə, 1836-cı ilə qədər Albaniya Kilsəsinin yepiskopluq mərkəzləri növbəti monastırlar olmuşdur: Dizapayt, Kavak, Qtiç, Ağ Xaç (Dizak mahalı); Amaras, Gireradakı məbəd, Koçizedəki bina (Vərəndə mahalı); Mets-arants və ya Mets-irants, Mayrakvəng (Xaçen mahalı), Datadakı monastır (Rostak mahalı), Cürviştik və ya həvari Yeqişe monastırı (Crabert mahalı); Xorek monastır və Müqəddəs Xilaskar monastırı (Mets-kolmank mahalı), Mlanabert və Tarqmançats monastırları (Qardman mahalı), eləcə də Parisos, Xoranşat və Çarekdəki monastırlar, Şixmurat və Varat monastırları (Kusti/Kave mahalı), Qandzasar monastırı. Qandzasar XIX əsrin əvvəllərinə qədər Albaniya katolikosatlığının mərkəzi olmuşdur: 1828-ci ildə sonuncu alban katolikosu Sərkis/Sergiy Həsən Cəlal burada dəfn edilmiş, 1836-cı ildə isə rus çarı I Nikolay Albaniya kilsəsinin ləğv edilərək Erməni Eçmiədzin kilsəsinin Qarabağ yeparxiyasına çevrilməsi barədə fərman vermişdir [ПСЗРИ, с. 194–209; Бархударян, I, с. 6, 154–160, примеч.19, 403, 157; Мамедова, 1986, с. 238; Гаджиева, 2004, с. 53–54, 60–63; Гаджиева, 2016, с. 90–96; Гаджиева, 2018, с. 66–72].

Bunun nəticəsində 1836–1918-ci illər arasında alban etno-mədəni irsi fiziki və konfessional baxımdan məhv edilmiş, o cümlədən Qarabağdakı alban məbədləri və ziyarətqahları dağıdılmış, arxivlər məhv edilmiş, bütün xristian təberrükləri yoxa çıxmışdır [Гаджиева, 2004, с. 53–66; Гаджиева, 2017, с. 109–117].

VII–XIX əsrlərə aid mənbələr Alban Avtokefal Həvari kilsəsində yerinə yetirilən dini ayinlər, mərasimlər və sitayiş formaları ilə bağlı məsələləri tədqiq etməyə imkan verir. Bunların arasında katolikosların və Alban Kilsəsi xadimlərinin xaçaçuran və əlqoyma ayinini; alban monastırlarının, kilsələrinin və sövmələrin tikintisi ilə bağlı ayin, mərasim və sitayiş formalarını; IV–XIX əsrlər təberrüklərinin əldə edildiyi mənbələri və Albaniyanın xristian əhalisi arasında onlara sitayiş ayinlərinin formalaşmasını; habelə dəfn ayinlərini göstərmək olar. Bu məlumatları biz Moisey Kalankatuklunun "Alban tarixi" əsərindən (VII–VIII), Mxitar Qoşun "Alban salnaməsi"ndən (XIII), Sünikli Stepannosun "Sisakan nəslinin tarixi"ndən (XIII əsr), Qandzaklı Kirakosun "Tarix"indən (XIII əsr), Yesai Həsən Cəlalın "Alban ölkəsinin qısa tarixi / 1702–1722" adlı kitabından (XVIII), Makar Barxudaryantsın "Arsax" əsərindən (1895) əldə edə bilərik. Albaniya Kilsəsinin dini ayinləri, mərasimləri və sitayiş formaları onun əsrlər boyu həyata keçirdiyi konfessional fəaliyyətini, habelə Yerusəlim Kilsəsi, İran, Bizans, ümumilikdə xristian aləmi ilə əlaqəsini əks etdirməklə yanaşı, həm də öz alban etnik köklərinə sədaqətini izləməyə imkan verir.

*Nic qəsəbəsindəki Müqəddəs Yelisey
(Cotari) kilsəsi*

ƏDƏBİYYAT

1. Алексидзе З.Н. Предварительное сообщение об идентификации и дешифровке албанского текста, обнаруженного на Синайской горе // *The History of the Caucasus. The scientific-public almanac. Issue №1, Baku, 21–24 of may, 2001*, с. 39–40
2. Бархударян Макар. Арцах. Баку, 1895, часть I–II (арм.яз) / перевод Яргуляна, 1949 – НАИИАНА Инд. № 1622.2010
3. Гаджиева У. Деэтнизация кавказских албан в XIX веке. Баку, «Нурлан», 2004, 120 с.
4. Гаджиева У. Исторические последствия ликвидации Албанского католикосата // *Multikulturalizm. № 1. Bakı, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi*, 2016, с. 90–96
5. Гаджиева У. Культ св.Богородицы в Албанской Апостольской Церкви в IV–XIX вв. / *"Dövlət və din" jurnalı. Bakı*, 2016, с. 105–112
6. Гаджиева У. Памятные записи албанских евангелий как источник по истории албан XI–XVIII вв. / *Отан тарихи. History of the Homeland. Research journal. Институт истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова. Алматы*, 2008, № 4, с. 130–138
7. Гаджиева У. Конфессиональная деятельность последнего албанского патриарха / *"Dövlət və din" jurnalı, № 03(55) may-iyun, Bakı*, 2018, с. 66–72
8. Гаджиева У. Реликвии албанского христианского населения Карабаха в V–XIX вв. / *«Transcaucasica»: Южный Кавказ и сопредельные регионы: источники и историография / Под ред. З.Кананчева. Выпуск 2. Москва*, 2014, с. 36–43
9. Гаджиева У. Святые реликвии Албанской апостольской церкви / *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası*, 2016, № 1. Bakı, "Nafta-Press", 2017, с. 109–117
10. Гаджиева У., Мамедова Ф. Миссионерская деятельность святого Елисея / *"Dövlət və din" jurnalı, № 01 (54) yanvar-fevral, Bakı*, 2018, с. 110–119
11. Гандзакеци Киракос. История / перевод с древнеарм. яз. Т.Тер-Григорьяна. Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1946, 302 с.
12. ГошМхитар. Албанская хроника / предисловие, перевод и комментарии З.М.Бунятова. Баку, Издательство Академии наук Азерб. ССР, 1960, 34 с.
13. Каланкатуйский Моисей. История агван, писателя X века. Перевод с армян. К.Патканова. СПб.: типография Императорской Академии наук, 1861, 376 с.
14. Именной Е.И.В. Высочайший Указ, данный Правительствующему Сенату 11 марта 1836 г. с приложением Положения об управлении делами Армяно-Грегорианской церкви. По 1-му Департаменту / Указ Е.И.В. Самодержца Всероссийского, из Правительствующего Сената 10 апреля / Высочайше утвержденное положение об управлении делами Армяно-Грегорианской церкви в России, опубликованное 10 апреля. / Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание второе. Т.ХI. Отделение первое. 1836. От №8739–9493. СПб.: типогр. II Отд. Соб.Е.И.В.Канцелярии. 1837, №8970, гл.1–10, §1–141, с. 194–209 (Рос. Гос. Библиотека. Е 122/2)
15. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, 800 с.
16. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, «Элм», 1986, 284 с.
17. Мамедова Ф. Структура Албанской церкви и её внешние связи // *The History of Caucasus. The scientific-public Almanac. Baku*, 2001, №2, 2002, р. 69–73
18. Мамедова Ф. Христианство Кавказской Албании. Баку, 2003
19. Никоноров Иеромонах Алексей. История христианства в Кавказской Албании. Баку, «Нурлан», 2005
20. О мире между Россией и Персией // Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание второе. Т.III. 1828. № 1794. СПб.: Типография II Отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, с. 125–130

21. Сюнийский Степаннос. История рода Сисакан / Перевод с арм. М.Эмина. Москва, 1861, 249 с.
22. Тальберг Н. История христианской церкви. Москва, Нью-Йорк, «Интербук», 1991, 144 с.
23. Услар П.К. Начало христианства в Закавказье и на Кавказе / Сборник сведений о кавказских горцах. Вып. 2. Тифлис, Изд. Кавказ. Горского Управления, 1869, с. 2–24
24. Хасан-Джалалян Есаи. Краткая история страны Албанской /1702–1722 гг./. Пер. с древнеарм. яз. Т.И.Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию академика З.М.Буниятова. Баку, «Элм», 1989, 48 с.
25. Hacıyeva U. The cult of the Holy Mother of God in the Albanian Apostolic Church from the 4th century to the 19th century / Religions in the Caucasus. A collection of essays and articles. The European Azerbaijan society. Baku, TEAS Press publishing House, 2016, p. 95–113